

O ANALIZĂ PRELIMINARĂ ASUPRA SITUAȚIEI INSERATELOR BIBLICE ÎN *FILOCALIA* DE LA NEAMȚ (MS. 1455 BAR)*¹

CLAUDIU-GEORGE DULGHERU
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
claudiu.george.dulgheru@gmail.com

Abstract: The *Philokalia* is one of a series of books that contributed to the success of the movement to return Orthodoxy to the patristic sources, a fact proven by its wide distribution in the Orthodox world. Thus, in the 18th century, the first versions of the “Philokalia” were printed in Greek and Slavonic and the first translation of the Philokalic text into Romanian was also initiated. This is the “*Philokalia* of Neamț (Monastery)” (Romanian ms. 1455 BAR), a Romanian version dating from the 18th century, unstudied and unknown to the general public. Little is known in the literature about the contribution of Romanian scholars to the project of a “Romanian Philokalia” and even less about the patristic and biblical sources used in the translation.

This paper aims to analyse the biblical quotations appearing in Romanian ms. no. 1455 BAR on the basis of the following criteria: the language from which they were translated, the form of the proper names of the biblical characters invoked, the degree of stylization (paraphrase, quotation, allusion) and the possible sources of the Romanian version of the biblical quotations. Related to this, we aim to clarify, as far as possible, issues related to the circulation of the Romanian biblical versions at the Neamț Monastery and their use within this school of translators.

Keywords: Romanian Philokalia, Neamț Monastery, biblical philology, biblical quotes, text analysis.

1. Introducere

Articolul de față are drept scop prezentarea unei analize preliminare asupra inseratelor biblice din manuscrisul 1455 BAR. Acest manuscris, cunoscut în literatura de specialitate ca *Filocalia* de la Neamț, însumează un număr de 502 de file *in folio* (1004 pagini pe format 30 x 22 cm) scrise cu alfabet chirilic. Potrivit descrierii

* *A preliminary analysis on the situation of biblical quotes in the Neamț Philokalia (Ms. 1455 BAR).*

¹ Acest articol reprezintă un subcapitol din studiul filologic din teza de doctorat, aflată în curs de pregătire, sub coordonarea prof. univ. dr. Eugen Munteanu, în cadrul Școlii Doctorale de Studii Filologice din cadrul Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Titlul tezei este : „Versiuni inedite ale *Filocaliei*, traduse la mănăstirea Neamț la începutul sec. al XIX-lea (Ms. rom. 1455 BAR). Ediție de text și studiu filologico-lingvistic”.

făcute de Gabriel Ștrempele (1978, 336-337), manuscrisul prezintă o legătură veche din piele, cu chenare și cotor imprimate cu inscripția: „Filocalia” (Ștrempele 1978, 336-337). Pe coperta II este notat textul: „Filocalia. De la mănăstirea Neamț. Dăruit Academiei Române de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, la 2. sept. 1900”. Copierea lui este aproximată de Ștrempele în jurul anului 1800, nefiind însă consemnați autorii culegerii sau traducătorii, cunoscându-se doar o însemnare de pe filele 1^r-7^r:

Această sfântă carte este a obștiei starețului Paisie, și cine o va înstreina ori prin ce chip din sfânta monastire Neamțul, acela să rămie supt neiertat canon și neblagoslovenia Maicii Domnului și a preafericitului părintelui nostru.

Manuscrisul conține un număr de 66 de texte patristice propriu-zise², scrise de un număr de 23 de scriitori creștini. Dintre acești autori, un număr de 18 se regăsesc și în ediția tipărită a *Filocaliei* grecești (1782, Veneția). Manuscrisul începe cu Antonie cel Mare, Isaia Pustnicul, Evagrie Ponticul, Ioan Casian, Atanasie cel Mare, Marcu Ascetul, Diadoh al Foticeei, Ioan Carpatul, Teodor al Edesei, Maxim Mărturisitorul, Nil Sinaitul, Isihie preotul, Talasie Libianul, Ioan Damaschin, Teognost, Filothei Sinaitul, Ilie Ecdicul și se termină cu „Scara dumnezeieștilor daruri” a lui Theofan Monahul.³

Cu toate că există unele asemănări cu ediția grecească a *Filocaliei*, de exemplu, în ceea ce privește textele filocalice abordate și scurtele introduceri de natură istorică și filologică la fiecare autor, susținem că proiectul filocalic nemțean este unul deosebit. Deși majoritatea manuscriselor grecești care au stat la baza proiectului filocalic nemțean nu ne sunt cunoscute, din compararea celor două ediții, grecească și românească, rezultă că traducătorii nemțeni s-au folosit de surse grecești diferite în cele mai multe cazuri și au avut metode de lucru diferite. În acest sens, textele au fost traduse mai întâi din grecește, trecând mai apoi prin mai multe etape de revizuire, până când au ajuns în forma „finală” din manuscrisul nostru.⁴ Ipoteza independenței proiectului românesc al editării *Filocaliei*, unul dintre pilonii

² La care putem adăuga: *Cuvântul înainte*, *Scara cărții* și două text biblice: *Cuvânt al lui Iisus Sirah* și *Cuvânt de la Iisus Sirah*.

³ Pe lângă autorii menționați, majoritatea regăsiți în *Filocalia* grecească, textul cuprinde o listă de autori și de texte diferite, în unele cazuri inedite, specifice demersului nemțean de a edita și tipări o *Filocalie* românească. Dintre acestea menționăm: *Povestire minunată a Părintelui Pior*, *A lui Avva Ishirion, din Pateric*, *Ale Preacuviosului Părintelui nostru Ștefan, porunci 12*, *Învățătură a Sfântului Vasilie cel Mare*, *Cuvânt al Sfântului Ioan Gură de Aur pentru pocăință*, *Cuvânt pustnicesc prin întrebare și răspuns, al celui întru Sfinți Părintelui nostru Maxim Mărturisitorul*, *Cuvânt al lui Avva Filimon foarte folositor*.

⁴ Acest lucru este dovedit de mulțimea de glose marginale din manuscris, realizate de diferiți lectori ai textului.

fundamentali ai analizei noastre asupra inseratelor biblice, ne relevă faptul că avem în față două tradiții manuscrise diferite ca abordare, însă unite de un scop comun, și anume, de a face cunoscut publicului cultivat din cetate, dar mai ales din mănăstiri, textele fundamentale ale asceticii și misticii răsăritene.

Pentru a avea o imagine cât mai clară asupra conținutului acestui manuscris, este necesar să menționăm că în cadrul lui se cuprind traduceri realizate între anii 1769 (cu texte traduse de cărturarii nemțeni încă din Athos) și 1800 (perioada reviziilor și a corecturilor și în care se aproximează copierea manuscrisului 1455 BAR). Textele la care vom face referire conțin numeroase note marginale care întregesc înțelesul textului și care arată că, după procesul traducerii, au trecut prin mai multe revizii. Varianta actuală a textelor reprezintă de fapt stadiul ultim de selecție a textelor înainte de a fi date spre tipărire.⁵

Numărul mare de manuscrise, atât slavone, cât și românești, apreciate de Valentina Pelin la aproximativ 500 (2017, 106), reprezintă rezultatul concret al activității literare desfășurate de școala paisiană în Țările Române. Încă de la editarea *Filocaliei* de la Dragomirna (Ms. rom. 2597 BAR), Cuviosul Paisie Velicikovski a fost înconjurat de o serie de cărturari români, care au continuat opera de traducere a textelor patristice în limba română, începută încă din Muntele Athos. Dintre traducătorii români îi amintim pe Macarie Dascălul, Ilarion Dascălul, Isaac Dascălul, Ștefan Dascălul, Gherontie Dascălul, Gheorghie Ieroschimonahul, Grigorie Dascălul, Chesarie, Climent Duhovnicul (Pelin 2017, 135-161). Această mențiune este importantă, deoarece o altă premisă de la care plecăm în cercetarea noastră este aceea că textele din *Filocalia* de la Neamț au traducători diferiți și reflectă soluții diferite de traducere și moduri de lucru diferite cu textele patristice și, implicit, cu inseratele biblice. Acest lucru este important, deoarece limba română este prima limbă modernă în care se traduc textele *Filocaliei* (Pelin 2017, 39), dacă admitem faptul că încheierea traducerilor și revizuirilor pentru acest manuscris s-a făcut în jurul anului 1800.

Pe baza informațiilor existente în literatura de specialitate, am reușit să identificăm o parte dintre cărturarii implicați în proiectul *Filocaliei* de la Neamț, și anume: Macarie Dascălul (traduceri din Antonie cel Mare), Ilarion Dascălul (traduceri din Talasie Libianul, Maxim Mărturisitorul și Diadoh al Foticeei), Ștefan Dascălul (traduceri din Ioan Casian, Marcu Ascetul, Cuviosul Teognost).⁶

⁵ Cuviosul Paisie Velicikovski (1722-1794) a căutat să traducă cărți atât în limba slavonă, cât și în limba română, fiind cunoscut faptul că el însuși s-a folosit pentru traducerea în slavonă de traduceri efectuate de ucenicii săi din limba greacă în limba română, ceea ce legitimează caracterul de școală dobândit de obștea nemțeană prin activitatea ei de traducere.

⁶ Întreaga problematică a traducătorilor *Filocaliei* de la Neamț va fi tratată în viitor în studiul filologic al tezei de doctorat amintite mai sus.

2. Scurt excurs teoretic

Înainte de orice abordare a situației inseratelor biblice din manuscrisul nostru, este necesar să stabilim premisele teoretice în plan lingvistic de la care pornim în această analiză. În acest sens, așa cum a arătat deja Mariana Nastasia, conceptul de „discurs repetat”, inițiat de Eugeniu Coșeriu ca parte a lingvisticii sale integrale, definește teoretic miezul lingvistic și produce clasificările necesare ale diferitelor pasaje de discurs „gata făcut”, cum sunt în cazul nostru inseratele biblice (Nastasia 2020a, 133).

În viziunea coșeriană asupra discursului repetat intră și chestiunea citatului biblic, denumit în cercetarea noastră prin sintagma „inserat biblic”. Pe de o parte, pentru cercetarea de față reținem că fenomenul inseratelor biblice din manuscrisul nostru îl putem încadra în ceea ce Coșeriu numește „tradiții literare inserate în tradiția lingvistică” (*apud* Nastasia 2020a, 133) și că discursul repetat este „de mai multe tipuri (expresii, locuțiuni fixe, proverbe, citate, construcții sentențioase, aluzii, parafraze, wellerisme, refrene etc)” (Nastasia 2020a, 133). Pe de altă parte, considerăm că inseratele biblice intră în sfera tradițiilor discursive, deoarece acestea relevă existența unor fapte concrete produse în sincronia limbii, care se alătură în cazul de față tradiției inseratelor biblice în textele românești.

Pentru analiza de față, este important să realizăm o distincție între trei categorii de beneficiari ai textelor. Prima categorie este cea a autorilor, care au prelucrat într-un mod propriu materialul biblic și l-au folosit pentru argumentarea propriilor teze. Cea de-a doua categorie este a traducătorilor, care au căutat să interpreteze textul original și, într-o măsură mai mică sau mai mare, să-l facă inteligibil posibililor cititori. Ultima, deși ar putea fi unită în unele cazuri cu a doua, este a copiștilor, care au prelucrat aceste texte din punct de vedere formal, însă în cele multe dintre manuscrisele avute la îndemână au avut o influență asupra conținutului. Așa cum am afirmat anterior, cu toate că unele inserate biblice, cele ce fac parte din textul filocalic propriu-zis, aparțin autorilor de texte, maniera în care sunt traduse și forma în care sunt prezentate în manuscrise ne ajută să reconstituim diacronic modul în care au fost prelucrate sursele atât de traducători, cât și de copiști.

Înainte de a trece la preliminariile inseratelor biblice în manuscrisul *Filocaliei* de la Neamț, trebuie să stabilim specia sau categoria literară în care se încadrează textele din *Filocalia de la Neamț*. Dacă avem în vedere distincția după conținut a textelor literare (Gheție/ Mareș 1985 și Munteanu 2013), manuscrisul nostru face parte din categoria textelor cu conținut religios, iar dacă ne folosim de criteriul stilistic le putem încadra în categoria textelor literar-artistice. Din perspectiva teologică, textele filocalice se încadrează în categoria literaturii ascetico-mistice sau al teologiei practice (Coman 2000, 91).

3. Câteva date cantitative despre inseratele biblice din ms. 1455 BAR

Într-un studiu intitulat *Psalmii în literatura română*, Alexandru Andriescu, tratând despre proza lui Cantemir, atrăgea atenția asupra necesității de a clarifica, a demonstra sau infirma măsura în care au fost folosite sursele biblice românești ca texte de bază pentru prelucrarea filonului scripturistic în scrierile literare din secolul al XVIII-lea și până în prima jumătate a secolului al XIX-lea (Andriescu 2003, 45-60). Afirmarea reputatului filolog român definește, *de facto*, miza centrală a analizei noastre în privința inseratelor biblice din ms. 1455 BAR.

O analiză amănunțită a inseratelor biblice, din punct de vedere cantitativ, nu poate fi realizată decât recurgând la originalele grecești care au stat la baza traducerii, însă, așa cum am afirmat anterior, în privința accesului la manuscrisele filocalice grecești pe care le-au folosit cărturarii nemțeni pentru efectuarea traducerilor, situația este extrem de precară. Din punct de vedere metodologic, această clarificare ne va ajuta în cazul de față, deoarece, când ne vom referi la datele cantitative despre inseratele biblice din acest manuscris, vom prezenta doar câteva constatări preliminare, fără a avea pretenția exhaustivității.

Din analiza preliminară a întregului corpus al *Filocaliei* nemțene reies următoarele date despre inseratele biblice: a) Inseratele biblice sunt utilizate cu predilecție, în mod repetat, din nevoia de referire la o autoritate în materie teologică (puterea culturală) și pentru formarea unor deprinderi morale (puterea didactică); b) În corpusul *Filocaliei* întâlnim peste 1000 de inserate biblice (citate, aluzii, parafraze), cele mai frecvente referințe scripturistice fiind din cărțile Noului Testament (aproximativ 600-700 de inserate), iar mai apoi din Vechiul Testament (aproximativ 300-400 de inserate), după cum urmează⁷: i) din Noul Testament predomină inseratele din Evanghelii, epistolele pauline⁸, epistolele sobornicești, precum și câteva referințe din *Apocalipsa* lui Ioan Teologul; ii) Din Vechiul Testament predomină inseratele din cărțile canonice⁹ și din cărțile necanonice.¹⁰ În general, predomină citările din Psalmi, Prorocii mari și din cărțile Pentateuhului.¹¹

⁷ Vom prezenta în continuare inseratele biblice în funcție de criteriul cantitativ.

⁸ În ordinea numărului de citări întâlnim inserate din următoarele cărți ale Noului Testament: *Epistolele I către Corinteni, Epistola II către Corinteni, Epistola către Evrei, Epistola către Romani, Epistola către Efeseni, Epistola către Galateni, Epistola către Coloseni, Epistola I către Tesalonicieni, Epistola II către Tesalonicieni, Epistola I- către Tomotei și Epistola II Timotei.*

⁹ În ordinea numărului de citări întâlnim inserate din următoarele cărți ale Vechiului Testament: *Psalmii, Isaia, Ieremia, Iezechiel, Daniel, Facerea, Ieșirea, Deuteronomul, Iov, Cântarea Cântărilor și Pildele lui Solomon.*

¹⁰ În ordinea numărului de citări întâlnim inserate din cărțile considerate „bune de citit”: *Înțelepciunea lui Iisus Sirab, Înțelepciunea lui Solomon, Cântarea celor trei tineri.*

¹¹ Putem observa două chestiuni din analiza acestor date: a) predilecția autorilor filocalici pentru citarea evangheliilor și a epistolelor pauline; b) predilecția pentru citarea „Psalmilor

4. Gradul de stilizare sau criteriul stilistic (citate, parafraze, aluzii) în cazul inseratelor biblice din Ms. 1455 BAR

Fără a umări crearea unei noi definiții a inseratului biblic, vom preciza că termenul „inserat biblic” poate fi definit, într-o accepțiune foarte generală, ca modalitatea de a utiliza, evidenția și stiliza un fragment de text, o parafrază sau citat, considerat de referință (sau o autoritate) pentru autor, în scopul susținerii unui tip anume de argumentare. Dacă restrângem definiția la domeniul biblic, putem spune că inseratul biblic se referă la o structură de text (lingvistică sau textuală) de origine biblică, „pe care o putem distinge, în grade diferite de prelucrare, pe baza unor criterii literare și culturale” (Nastasia 2020b, 207).

Pentru clasificarea decupajelor biblice reținem împărțirea făcută de Pierre Bourdieu între citare *a minima* și citare *a maxima* (Bourdieu 1986, 99) și pe cea a Marianeii Nastasia între *inseratul direct* (în cazul căruia precizarea sursei este exactă) și *inseratul indirect* (în cazul căruia precizarea sursei este aproximativă și se poate ajunge până la absența precizării sursei biblice) (Nastasia 2020b, 207). Un alt concept cheie pentru operarea categoriilor și a subcategoriilor din cadrul inseratelor biblice din manuscris este cel al „indicelui de recunoaștere a sursei biblice” pe baza căruia sunt descrise diferitele tipuri de inserate biblice (Nastasia 2020b, 207).

Pentru manuscrisul cercetat, vom folosi următoarea împărțire: inserat de tip citat și inserat de tipul parafrazei și aluziei. Pe baza împărțirii de mai sus, am identificat următoarele tipuri de inserate biblice:

A. Inserat direct, de tip citat, introdus, de obicei, prin *verba dicendi*, redat exact, însă fără a cuprinde referința biblică explicită. Din această categorie fac parte următoarele exemple:

a) „Încă și Mîntuitorii nostru ne-au poruncit noao să ne facem următori blîndei aceluia: «Învățați-vă de la Mine, zicînd, că sunt blînd și smerit cu inima și veți afla odihnă sufletelor voastre»” (Ms. 1455, 35^v).

B. Mult mai numeroase sunt inseratele de tipul parafrazei și aluziei sau din categoria inseratelor indirecte. Acestea pot fi împărțite în mai multe sub-categorii:

a) Parafraza sau inseratul indirect cu referință implicită: a) „Aceasta numai dobîndindu-o că ne fac pre noi mai mult a crêde Scripturii ceii ce grăiește înțelepciunea lumii aceștia, nebunie a fi la Dumnezeu¹², iară ceea ce să pogoară de la Dumnezeu, de sus iaste de la Tatăl luminilor¹³...” (Ms. 1455, 107^v).

(scrierile de înțelepciune sau didactice), Prorocilor și a Legii”, distincție adoptată din mediul iudaic (*Tora* sau *Legea*, *Nebim* sau *Profețiile* și *Ketubim* sau *Scrierile*), recunoscută de Iisus Hristos (Luc. 24: 44) și păstrată în istoria creștinătății ori de câte ori s-a făcut referire la cărțile Vechiului Testament (vezi Botiza 2005, 20, 233).

¹² 1Cor. 3:19.

¹³ Iac. 1:17.

b) Aluzii sau inserate indirecte, cu referință biblică explicită de tip aluziv, introduse prin *verba dicendi*: „Că de ar fi fost marele Iósif gol, nu ar fi aflat de ce să se apuce egipteana, dupre cum zice dumnezeiescul cuvânt că „s-au apucat de hainele lui zicînd: «ia dormi cu mine»” (Ms. 1455, 216^r).

c) Aluzii sau inserate indirecte cu referință implicită de tip aluziv, înțeleasă din context: „Neamurile jivinelor, pentru trebuința cea una preste alta, le-au adus Dumnezeu întru ființă cu Cuvântul său” (Ms. 1455, 12^r); „Pentru că materie a mării deșarte și a dulceții ceii trupești iaste iubirea de argint, rădăcina tuturor răutăților după Scriptură” (Ms. 1455, 80^v).

În aceeași subcategorie am considerat că se încadrează și evocarea unor figuri biblice:

Iród, al lucrării patimilor, loc și înțelegere ține, iar Pilát, al deprinderii ceii amăgite întru dânsese, iar Chésariul, al întunecatului ținătoriu de lume, iar iudeii, al sufletului. Deci când sufletul plecîndu-să și supuindu-să patimilor și pre fapta bună o va vinde roabă deprinderii răutății, de împărăția, ádecă a lui Dumnezeu, arátat să leapădă și cătră făcătoarea de stricăciune tîrăniia diavolului să mută. (Ms. 1455, 331^v)

Pe lângă aceste tipuri de inserate biblice care, așa cum am precizat mai sus, abundă în întregul corpus al ms. 1455, regăsim mențiuni explicite ale citatelor biblice din text, notate marginal, de aceeași mână sau de o mână deosebită de scris, cu sau fără un semn special. Aceste referințe biblice apar pe un fragment întins din manuscris (filele 69^r-160^v), în texte ce aparțin unui autor filocalic cunoscut în literatura de specialitate ca Marcu Ascetul sau Pustnicul. În cazul acestui fragment de text, notele biblice sunt mai numeroase la început și din în ce mai puține spre finalul textelor semnate Marcu Ascetul.¹⁴

Aceste note marginale reprezintă o dovadă că traduceri realizate de obștea paisiană și manuscrisele copiate ale acestora au caracterul unei ediții filologice, nu doar teologice, marcată prin existența unui aparat critic. Deși acest aparat critic este notat într-o formă simplificată față de edițiile apusene ale operelor patristice, acesta scoate în evidență o metodă și un plan de lucru bine definit. În cazul obștii paisiene întrezărim în spatele actului de traducere multe din rigurile cercetării moderne, sistematice, ordonate și întreprinse pe baze raționale.

¹⁴ Atât mâna de scris, cât și hârtia utilizată sunt diferite față de restul manuscrisului, ceea ce ne duce la concluzia că aceste texte au avut altă destinație, însă mai târziu au ajuns să fie legate cu restul miscelaneului, considerându-se probabil de către editori că traducerea și copia în sine sunt valoroase și că îndeplinesc criteriile pentru proiectul editării Filocaliei.

5. Relația dintre vechile traduceri românești ale *Bibliei* și *Filocalia* de la Neamț

Înainte de a exemplifica relația dintre vechile traduceri românești ale *Bibliei* și traducerea *Filocaliei* în limba română, trebuie să ne oprim asupra a două întrebări: I) Cât de mult respectă traducerea cărturarilor nemțeni textul sursă? II) Sunt inseratele biblice traduse din nou sau sunt preluate din versiuni biblice românești existente la Mănăstirea Neamț?

Fără a încerca să oferim un răspuns definitiv la ambele întrebări, vom avea în vedere să prezentăm posibilele puncte de plecare într-un asemenea demers. Atunci când avem în față un manuscris care abundă în referințe scripturistice, cum este cel al *Filocaliei* de la Neamț, este necesar să facem câteva referiri la textul sau textele sursă și la comentariile apărute în procesul de editare a lor în alte limbi. Așa cum am precizat anterior, manuscrisele grecești care au stat la baza *Filocaliei* au dispărut aproape complet din inventarele bibliotecilor păstrătoare ale tezaurului paisian. În lipsa accesului la originalele grecești și la sursele biblice din epoca lui Paisie Velicikovski ce se vor fi aflat în Biblioteca Mănăstirii Neamț, unele pierdute în negura vremurilor, iar altele care nu ne-au fost accesibile pentru acest studiu, trebuie să privim inseratele biblice în contextul tradiției biblice românești, de care credem că nu puteau face abstracție nici monahii cărturari de la Mănăstirea Neamț.

În cadrul analizării relației dintre tradiția biblică românească și traducerea *Filocaliei* în limba română, este necesar să aducem în discuție distincția operată mai sus între inseratele biblice care aparțin textelor originale și care au fost traduse ca atare din limba sursă și inseratele biblice, glosele sau explicațiile marginale de dată târzie ce aparțin traducătorilor, copiștilor sau chiar unor revizori mai târzii.

Comparând câteva dintre inseratele biblice din manuscrisul nostru cu textele biblice corespondente din vechile traduceri românești care circulau în epocă, vom căuta să observăm particularitățile textului sursă din *Filocalia* de la Neamț. O altă chestiune care decurge din afirmația anterioară și care merită lămurită este problema raportării cărturarilor nemțeni la traducerile biblice existente în epocă.¹⁵

În continuare, vom recurge la o analiză comparativă succintă asupra câtorva fragmente biblice în manuscris cu textele biblice despre care credem că s-au impus ca autoritate în epocă. Vom încerca să stabilim dacă în cazul textelor biblice s-au

¹⁵ Pentru a putea răspunde, într-un mod corespunzător, întrebărilor de mai sus, trebuie reafirmat faptul că nu cunoaștem cu exactitate textele grecești din care au tradus cărturarii nemțeni. În opinia noastră, acestea nu au fost identificate corect în literatura de specialitate, fiind atribuite, fără o analiză comparativă amănunțită, ediției princeps a *Filocaliei* grecești (Veneția, 1782).

folosit alte traduceri existente în epocă și dacă paisienii au tradus „liber” sau literal fragmentele scripturistice.¹⁶

Întrucât materialul supus analizei noastre este unul vast (peste 500 de inserate de tip citat), vom prezenta două exemple semnificative pentru problema surselor folosite, plecând de la următoarele ipoteze: A. Ipoteza traducerii libere sau din memorie a inseratelor biblice. B. Ipoteza fidelității față de original. C. Ipoteza raportării la sursele biblice complete sau la cele liturgice.

I. Exemplul nr. 1:

a) Textul românesc din Ms. 1455 BAR (fragment din Marcu Ascetul, 88^v): „Pentru că deșchizându-să inima cea credincioasă prin nădêjdea cea mai înainte zisă, cerescul arhieru primêște pre cugetele cêle întâiu născute ale minții și le mistuiește cu dumnezeiescul foc. Pentru carele au zis: „Foc am venit să arunc în lume și am voit deacă iată s-au aprins” (Luc. 12: 49).

¹⁶ Chiar dacă manuscrisul, așa cum am afirmat de la început, este datat la începutul secolului al XIX-lea, trebuie să ținem cont că, în cazul unora dintre textele filocalice vizate, procesul traducerii a început în jurul anului 1770, pe când Paisie se afla la mănăstirea Dragomirna. Textele au cunoscut o evoluție ca atare și în planul referințelor scripturistice, întrucât paisienii înșiși s-au dedicat activității de traducere și interpretare a Scripturii (vezi comunicarea monahului Filotheu Bălan, susținută în cadrul Simpozionului Internațional „Explorări în tradiția biblică românească și europeană”, ediția a XI-a, Iași, 16-18 iunie 2022: *Traducerea Noului Testament realizată de monahul Isaac Dascălu*), fapt care presupune o bună cunoaștere a izvoarelor biblice grecești și a traducerilor existente în epocă. Cunoaștem faptul că la mănăstirea Neamț au fost traduse texte cu precădere din greacă în română și din greacă în slavonă. Au tradus cărturarii români de fiecare dată citatele scripturistice? Au folosit edițiile liturgice (*Evangelia, Apostolul, Psaltirea*) sau le-au preluat din edițiile biblice românești care circulau în epocă? Absența unor studii elaborate în această privință nu ne poate face decât să emitem câteva ipoteze, pe care vom încerca să le probăm prin analiza textuală. Din puținele date pe care le avem la dispoziție, observăm că metoda de lucru a cărturarilor paisieni s-a diversificat odată cu trecerea timpului. După primele traduceri din perioada Athos-Dragomirna, aceștia simt nevoia revizuirii unor traduceri prin sursele grecești pe care le aveau la dispoziție (unele mai vechi decât cele pe care le folosiseră în primele traduceri) și în conformitate cu evoluția limbii române. În sprijinul acestei ipoteze este relevant faptul că în ms. rom. 1455 sunt numeroase note adăugate marginal, care dovedesc, de fapt, existența unor variante textuale. Acestea corespund variantelor grecești identificate de traducători și notate ca atare în copiile elinești paisiene. Părintele Filotheu Bălan a descoperit astfel 22 de mss. ale traducerii Avvei Isaia (prezent în *Filocalia* vol. XII a părintelui Dumitru Stăniloae), care conțin două traduceri diferite, ambele din greacă. După acest lucru, a descoperit și manuscrisul care conține trecerea de la prima la a doua traducere, cu observații, diferențe etc. În aparatul critic, specific oricărui tip de text paisian, regăsim și numeroase referințe biblice așezate marginal de către scriptor.

În dreptul acestui inserat biblic apare o notă marginală pe aceeași filă, cuprinsă într-un chenar și scrisă de aceeași mână: „în Evanghelie: «pre pământ și ce voiu deacă iată s-au aprins»”.

b) Traducerile românești:

1. NTB 1648: „Foc am venit să arunc pre pământ și ce voiu că s-au aprinsu?”
2. B 1688 (seria MLD): „Foc am venit să puiu pre pământ, și ce voiu de s-au aprinsu!”
3. EV. ANTIM 1697 (71^r/2): „Foc am venit ca să arunc pre pământ. Și ce voiu, deaca s-au aprins acuma!”
4. B 1795: „Foc am venit să arunc pre pământ, și ce voiesc deacă s-au aprins!”

Din această comparație, observăm următoarele chestiuni:

α) Referința biblică este notată marginal de către copist, probabil în urma unei analize mentale și a unei comparații între textul scris și cel folosit în cult. Copistul a observat diferența evidentă față de varianta liturgică și a simțit nevoia unei note suplimentare cu trimitere la Evanghelie.

β) Nota marginală prezintă o variantă de traducere asemănătoare cu cea din *Evanghelia* lui Antim, ceea ce ne poate face să admitem ipoteza că obștea nemțeană cunoștea această traducere și, cel mai probabil, o folosea în cult.

γ) Varianta *lume* nu are corespondent în traduceri românești, neavând un corespondent direct în textul original al Noului Testament. Grecesul τῆν γῆν, tradus de unul dintre cărturarii nemțeni prin *lume*, poate însemna fie o redare fidelă a realității din manuscrisul original necunoscut nouă, fie o interpretare teologică proprie. Acest verset poate fi corelat cu cele la Matei 28:18-20, unde apostolii sunt trimiși să „aprindă focul credinței” la toate neamurile sau, într-un sens mai exact, la toată lumea locuită sau cunoscută (gr. οἰκουμένη). Pe lângă cele prezentate, fraza denotă un înțeles causal, ce reiese mai ales din *Evanghelia* lui Antim.

δ) În comparație cu celelalte variante textuale, asemănări parțiale sunt cu B 1688, B 1795, dar și cu EV. Antim 1697.

II. Exemplul nr. 2:

a) Textul românesc din Ms. 1455 BAR (fragment din Filotei Sinaitul, 483^v): „Iar apostolul Pétru zice: «Trezviți-vă, priveghiați, că împotivnicul nostru diavolul, ca un leu răcnind umblă, căutând pre cine să înghiță. Căruia stați împotivă, întăriți fiind cu credința...»” (1Petr. 5:8-9).

b) Traducerile românești:

1. NTB 1648: „Fiți treazvi, prevegheați-vă, că pizmașul vostru, diavolul, ca un leu răcnind încungiură, căutînd pre cine are înghiți. Căruia îi stați împotivă vârtoși în credință”.

2. B 1688: „Trezviți-vă, privegheați! Căci pârâșul vostru, diavolul, ca un leu răcnind umblă, cercând pre cine va înghiți. Căruia stați împotriva, întemeiați cu credința”.

3. B 1795: „Fiți treaji! Privegheați! Pentru că protivnicul vostru, diavolul, ca un leu răcnind umblă, căutând pre cine să înghiță; Căruia stați împotriva, întăriți cu credința”.

Observații:

α) În textul de la Neamț pronumele personal grecesc $\acute{\omicron}\mu\acute{\omega}\nu$ nu este tradus ca în celalalte variante românești prin *vostru*, ci prin pronumele personal cu valoare de genitiv *nostru*. Acest lucru este un indiciu că, în acest caz, traducerea s-a realizat liber sau din memorie.

β) Începutul textului din Ms. 1455 BAR se aseamănă cu structura de la începutul B 1688, însă sfârșitul versetului 9 se aseamănă cu structura de la B 1795.

Concluzii

Credem că fenomenul inseratelor biblice, pe care l-am analizat preliminar în această lucrare, este bine reprezentat în întreg manuscrisul *Filocaliei* de la Neamț. Acesta ne oferă informații prețioase despre tipologia discursului repetat și, în opinia noastră cel mai important, despre receptarea tradiției biblice românești în mediile culte din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Cu toate că există multe lacune pricinuite astăzi de lipsa accesului la sursele grecești care au stat la baza proiectului filocalic nemțean, putem, prin cercetarea noastră asupra inseratelor biblice, să reconstituim metoda de lucru a cărturarilor nemțeni. Precum am arătat în scurta noastră analiză, considerăm că traducătorii aveau la dispoziție sursele biblice, dar în majoritatea cazurilor preferau traducerea liberă sau din memorie. În multe dintre cazuri, este posibil ca notele marginale cu conținut biblic să aparțină unui revizor necunoscut al sursei grecești de traducere, dar cunoscut al textelor scripturistice din cult.

Deși analiza noastră preliminară conduce către varianta traducerii literale, întrucât traducătorii aveau în vedere contextul în care se regăsea referința biblică, nu excludem cu totul posibilitatea folosirii în stadiul reviziei a textelor biblice existente în epocă. Cercetările pe acest subiect rămân deschise și întrebările formulate în această lucrare sperăm că își vor afla răspunsul cuvenit în reflecțiile noastre viitoare.

Bibliografie

A. Izvoare

BIBLIA= *Biblia* sau *Sfânta Scriptură*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 2019.

BIBL. 1688 – MLD. = *Biblia de la București (1688)*, în seria *Monumenta linguae Dacoromanorum*, Pars XXIII, *Novum Testamentum I: Evangelia* (autorii volumului: Anca Bibiri, Iosif

- Camară, Cristina Cărăbuș, Ana Catană-Spenchiu, Ana-Maria Gînsac, Gabriela Haja, Dragoș Mîrșanu, Cătălin Nicolau, Dionisie Pîrvuloiu, Ovidiu Sferlea, . Elena Tamba, Wilhelm Tauwinkl, Mădălina Ungureanu, Alin Vara), Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015; Pars XXIV, *Novum Testamentum II: Actus Apostolorum, Pauli Epistolae, Catholicae Epistolae, Iudae* (autorii volumului: Anca Bibiri, Iosif Camară, Claudiu Coman, Emanuel Coțac, Ana-Maria Gînsac, Octavian Gordon, Gabriela Haja, Dragoș Mîrșanu, Maria Moruz, Mihail Neamțu, Mihaela Paraschiv, Alina Pricop, Ovidiu Sferlea, Elena Tamba, Wilhelm Tauwinkl, Mădălina Ungureanu, Alin Vara, Mihai Vladimirescu), Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015.
- B1795 = *Biblia, adevă Dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi și a ceii Noao, toate care s-au tălmăcit de pre limba elinească pre înțelesul limbii românești, acum întău s-au tipărit românește supt stăpînirea preainălțatului împărat a Romanilor Francisc al doilea, cu blagoslovenia mării sale prealuminatului și preasfințitului domnului domn Ioan Bob, vlădica Făgărașului [...]*, Blaj, 1795 [Ediție modernă: Roma, 2000].
- EV. ANTIM 1697 = Antim Ivireanul, *Evangelie*, Ediție critică și studiu filologico-lingvistic de Roxana Vieru și Adina Chirilă, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2021.
- Ms. 1455 = Ms. 1455 BAR, Biblioteca Academiei Române, intitulat: „*Filocalia* de la Neamț”; conține cea mai amplă culegere cu texte filocalice traduse în secolul al XVIII-lea în spațiul românesc, realizată de către ucenicii lui Paisie Velicikovski în cadrul școlii de traducători de la Mănăstirea Neamț.
- NT = *Novum Testamentum Graece et Latine*. Textum Graecum post Eberhard Nestle et Erwin Nestle communiter ediderunt Kurt Aland, Matthew Black, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger, Allen Wikgren, Textum latinum (...) elaboraverunt Kurt Aland et Barbara Aland (...), Stuttgart, 1984.
- NTB 1648 = *Noul Testament sau Împăcarea cu Leagea noao a lui Iisus Hristos Domnului nostru. Izvodit cu mare socotință, den izvod grecescu și slovenscu pre limbă rumânească (...)*, Bălgrad, 1688 [ed. modernă: Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, 1988].

B. Literatură secundară

- Andriescu, Alexandru, *Psalmii în literatura română*, în *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*. Pars XI. *Liber Psalmorum* (autorii volumului: Alexandru Andriescu, Eugenia Dima, Mihai Alin Gherman, Gustavo-Adolfo Loria-Rivel, Elsa Lüder, Paul Miron, N.A. Ursu), Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2003, 41-60.
- Botiza, Ioan Vasile, *Introducere în studiul Sfînteii Scripturi*, Târgu Lăpuș, Editura Galaxia Gutenberg, 2005.
- Bourdieu, Pierre, *Economia bunurilor simbolice*, București, Editura Meridiane, 1986.
- Coman, Ioan G., *Patrologie*, Sfânta Mănăstire Dervent, 2000.
- Gheție, Ion/ Mareș, Alexandru, *Originile scrisului în limba română*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985.
- Munteanu, Eugen, *Rolul Bisericii și al textelor cu conținut bisericesc în procesul de formare a vechii române literare. Un punct de vedere filologic*, în Nicolae Cristian Cădă (ed.), *Șerban Cantacuzino, Antim Ivireanul și Neofit Cretanul – Promotori ai limbii române în cult*, București, Editura Cuvântul Vieții, 2013, 7-79.

- Nastasia, Mariana, *Preliminarii la o cercetare istorică a inseratelor biblice în literatura română veche*, în „*Receptarea Sfintei Scripturi: între filologie, hermeneutică și traductologie*”, IX, Eugen Munteanu (coordonator), Iași, Editura „Alexandru Ioan Cuza”, 2020, 127–136 (= 2020a).
- Nastasia, Mariana, *Funcții ale decupajelor biblice în scrierile cronicarilor moldoveni*, în „The Proceedings of the International Conference Communication, Context, Interdisciplinarity. Section: Literature”, Târgu Mureș, Editura Arhipelag XXI Press, 2020, 206–212 (= 2020b).
- Pelin, Valentina, *Paisianismul în contextul cultural și spiritual sud-est și est european*, Iași, Editura Doxologia, 2017.